

Sevaraxon TILLAXO'JAEVA,
O'zMU Falsafa (tizimli tahlil va mantiq) yo'nalishi magistranti
 E-mail: tillakhujaevas@gmail.com

F.f.d., dotsent D.I.Fayzixodjayeva taqrizi asosida

THE VARIANCE IN THE ARGUMENTATION OF MORAL VALUES BETWEEN EASTERN AND WESTERN FOLK TALES

Annotation

Moral values are considered the rules and norms that help people live harmoniously and prevent them from possible conflicts. In society, the enduring nature of these norms, marked by their inheritable characteristics, finds a poignant vehicle in folklore, with folk tales playing an essential role in passing them down from one generation to the next. The moral values presented in folk tales are conveyed through argumentation. This article compares the argumentation methods of moral values in Eastern and Western folk tales, examining examples like the Uzbek folk tale called 'Bozbola' and the English folk tale 'Jack and the Beanstalk', revealing the variance between them.

Key words: Argumentative reasoning skill, argumentation, evaluation criteria of values, folk tales, moral values, thinking methods.

РАЗЛИЧИЕ В АРГУМЕНТАЦИИ МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ВОСТОЧНЫХ И ЗАПАДНЫХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Аннотация

Моральные ценности - это нормы и правила, которые помогают людям жить в гармонии и предотвращают возможные конфликты. В обществе эти нормы передаются из поколения в поколение как наследие, а фольклор, особенно народные сказки, играет важнейшую роль в этом процессе. В сказках представлены моральные ценности воспроизводятся на основании аргументации. В данной статье сравниваются методы аргументации моральных ценностей восточных и западных народных сказок на примерах узбекской народной сказки "Бозбола" и английской сказки "Джек и бобовый стебель" и показывает различия между ними.

Ключевые слова: Аргументация, критерии оценки ценностей, методы мышления, моральные ценности, народные сказки.

SHARQ VA G'ARB XALQ ERTAKLARIDA AXLOQIY QADRIYATLARNI ARGUMENTLASHDAGI XILMA-XILLIK

Аннотация

Axloqiy qadriyatlar jamiyat a'zolarini totuvlikda yashashiga ko'maklashuvchi va ularni turli ixtiloflarga kelishidan qaytaruvchi qoida va mezonlar to'plami hisoblanadi. Jamiyatdagi ushbu mezonlar vorisilik xarakteriga ega bo'lib, ularni avloddan-avlodga o'tishida xalq og'zaki ijodi, xususan, ertaklar katta rol o'ynaydi. Ertaklarda axloqiy qadriyatlar namoyon bo'lishi argumentlash asosida ro'y beradi. Ushbu maqola Sharq va G'arb xalq ertak namunalaridan, o'zbek xalq ertagi "Bo'zbola" hamda ingliz xalqining "Jek va loviya poyasi" ertagidagi axloqiy qadriyatlarini argumentlash usullarini solishtirish barobarida, ulardagi xilma-xillikni ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: Argumentativ asoslash qobiliyati, argumentlash, axloqiy qadriyatlar, qadriyatlarni baholash mezonlari, tafakkur yuritish usullari, xalq ertaklari.

Kirish. Bir qarashda Sharq va G'arb xalq ertaklari juda o'xshash, barchasi bir bor ekan, bir yo'q ekan bilan boshlanib, baxtli yakun bilan tugaydigandek ko'rinadi, ammo ular o'rtasida keskin farqlar mavjud. Bu farqlarni ikki mintaqa vakillarining farqli ijtimoiy muhitlarda yashaganliklari va bu ijtimoiy muhitlar ta'sirida shakllangan farqli fikrlash qobiliyatlarini yuzaga keltirgan. Sharq va G'arb kishilarining fikrlashidagi asosiy farqli jihat ularning argumentativ asoslash qobiliyatlarining xilma-xilligidir. Bu qobiliyatlar ular yaratgan xalq og'zaki ijodida, xususan, ertaklarda - axloqiy qadriyatlarini argumentlashda namoyon bo'ladi. Ushbu maqola Sharq va G'arb xalq ertak namunalaridan, o'zbek xalq ertagi "Bo'zbola" hamda ingliz xalqining "Jek va loviya poyasi" ertagidagi axloqiy qadriyatlarini argumentlash usullarini solishtirish barobarida, ulardagi xilma-xillikni ko'rsatib beradi.

Sharq va G'arb kishilarining tafakkur yuritish usullari, xususan, argumentativ asoslash qobiliyatlarini ayniqsa XX asrdan boshlab eng ko'p izlanishlar olib borilgan mavzuga aylandi. Bu masala ustida ko'plab tadqiqotlar o'tkazilgan va o'nlab maqolalar yozilganiga qaramay, hanuz olimlar bu mavzu ustida yakuniy, yakdil xulosaga kelishmagan. Olimlar o'rtasidagi kelishmovchilikning yuzaga kelishi ikki psixolog R. Nisbett va X. Mersierning bir-biriga qarama-qarshi farazlari bilan bog'liq. Fandagi ushbu bahsli vaziyat tadqiqotchilardan yangi izlanishlar olib borishni talab etmoqda.

Ushbu maqola yuqoridagi bahsli masalaga javob topishda yangi metodni - xalq og'zaki ijodi namunalaridagi axloqiy qadriyatlarini argumentlanishini tahlil etish orqali qadimgi xalqlarning argumentativ asoslash usullarini aniqlashni taklif qiladi. Ma'lumki, xalq og'zaki ijodi qadimgi davr kishilarining dunyoqarashi, turmush tarzi va madaniyati haqida ma'lumot beruvchi eng haqqoniy manbalardandir. Ushbu xalq ijodi namunalari o'sha davr kishilarining tafakkur mahsuli hisoblanib, ertak, maqol va doston namunalarini izchil tahlil etish Sharq va G'arb kishilari tafakkur yuritish usullarining umumiy manzarasini yaratish hamda 1) Sharq va G'arb kishilarining axloqiy qadriyatlarini argumentativ asoslash qobiliyatlarini umumiy yoki farqli?; 2) Agar ular o'rtasida tafovut mavjud bo'lsa, bu farqni qaysi faktorlar yuzaga keltirgan? kabi savollarga javob topish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maqola mavzusining birinchi qismi, ya'ni madaniyatlararo tafakkur yuritish usullari mavzusida Bekker, R. Nisbett va X. Mersierning eng ko'p izlanish olib borgan yetakchi olimlar hisoblanadi. Ular yuqoridagi masalani yoritish maqsadida amerikaliklar va Sharqiy Osiyoliklar, xususan, xitoylik talabalar ishtirokida turli ekperiment va so'rovnomalarni o'tkazishgan. Bir tomondan, R. Nisbett va uning jamoasi tafakkur yuritish qobiliyatini ijtimoiy jarayon natijasi sifatida ko'rsatib, analitik (tahliliy) fikrlash G'arbga, holistik (yaxlit) fikrlash esa Sharqliklarga xos ekanligini ta'kidlashgan. Shuningdek, ular fikrni argumentlash qobiliyati Sharqliklarga xos emasligi (Bekker, 1986; Markus & Kitayama, 1991) g'oyasini tasdiqlab, buning sababini ko'pgina Sharq davlatlari ijtimoiy hayotining garmoniya asosida tashkil etilganida deb ko'rsatishgan

(Nisbett R, Peng K, Choi I, Norenzayan A) [1.]. Biroq keyingi yillarda fransuz psixologi X. Mersie tomonidan olib borilgan tadqiqotlar Bekker va Nisbett farazlarini inkor etuvchi yangi ma'lumotlarni taqdim etdi. Mersie fikricha, argumentativ asoslash qobiliyati evolutsiya natijasi hisoblanib, universal xarakter kasb etadi; argumetlash jarayoni turli madaniyatlarda turli usullarda namoyon bo'ladi. [2.] Qadimgi Sharqliklar, Bekker ta'kidlaganidek, argumentlash ko'nikmasiga ega bo'lmagan emas, balki aksincha, mahoratli bahslashuvchilar hisoblanishgan va munozara san'ati Sharqning ko'pgina davlatlarida qadimdan mavjud bo'lgan.[6.]

Maqola mavzusining ikkinchi qismi, ertak matnlarini tizimli tahlil etish bo'yicha mashhur amerikalik folklorshunos Alan Dundes pioner olimlardan hisoblanadi. U ertaklarga o'zligimizni yaxshiroq tushunishimizning asosiy manbai sifatida qaragan.[7.] Aynan u boshlab bergan ertak matnlarini izchil tahlil etish an'anasi amerika xalqlarining ko'pgina ertaklaridagi ichki yashirin ma'nolarini kashf etish imkonini berdi.

Biz jamoada o'z fikrimizga nisbatan ishonchni uyg'otish uchun fikrimizni to'g'ri ekanligini argumentlar orqali asoslaymiz. Argumentlar har doim ham qat'iy qoida va faktlar emas, balki ertaklar ham bo'lishi mumkin. [5.] Sababi, deyarli barcha ertaklarning mazmuni IMF (ya'ni, boshlanma, asosiy qism va yakunlanma) formulasida qurilgan bo'lib [9.], voqealarning mantiqan izchilligi, shuningdek, argumetlashning mavjudligi tinglovchida ertak yakunida chiqarilgan xulosaga nisbatan hech qanday shubha qoldirmaydi. Ertakni tinglagan kishi o'zi bilmagan holatda ma'lum bir fikrga ishoniriladi, chunki ertakdagi voqealar ketma-ketligi, qahramonlar o'rtasida yuz bergan holatlar va ularning taqdiri qanday yakun topishi orqali ertakchi yetkazmoqchi bo'lgan fikr o'z isbotini topadi.

Har qanday ertak tinglovchiga ezgu qahramonlar orqali u yoki bu axloqiy qadriyat va fazilatni singdirish yoki aksincha, yovuz qahramonlarning taqdiri achinarli yakun topishini ko'rsatish bilan yomon odatlar va illatlardan qaytarish vazifasida xizmat qiladi. Yuqoridagi fikrdan shunday xulosa qilish mumkinki, mazmunan barcha ertaklar bizni ezgulikka va yaxshilikka yetaklaydi, ammo ertak voqealarining mohiyati turli xalqlarda o'xshash xarakterga ega bo'lsada, har bir xalq uni turlicha talqin etadi. Buni, bizningcha, turli xalq vakillaridagi ikki jihatning xilma-xilligi sababli deb tushuntirish mumkin. Birinchidan, Sharq va G'arb xalqlarining tafakkur qilish usullari bir-biridan farq qiladi. R. Nisbett olib borgan tadqiqotlar g'arbliklar tafakkur yuritganda asosiy urg'uni obyektning o'ziga va ularni kategoriyalashga qaratishini, ulardan farqli osiyoliklar esa fikrlash jarayonida obyektlar o'rtasidagi munosabatlarni birlamchi hisoblashini tasdiqladi.[2.] Ikkinchidan, ulardagi qadriyatlar baholash mezonlari shakllanish davrining turli asrlarga to'g'ri kelishi tufaylidir. Qadriyatlar baholash haqida professor L. V. Bayevaning fikricha, baholash mezonlari G'arbda, xususan, qadimgi yunonlarda hindlar va xitoyliklarga qaraganda ancha kechroq shakllangan.[4.] Ayni shu sabab, G'arb xalq ertaklari, ayniqsa yunon miflarida xudolar va qahramonlar xarakterida ezgulik va yovuzlikning qorishiq holda ekanligini kuzatish mumkin (xususan, yunon qahramoni Odissey aslida ayyor, yaramas, ikkiyuzlamachi edi).

Sharq va G'arb kishilari o'rtasidagi ana shu farqlar ertaklardagi argumetlash jarayoniga ham bevosita ta'sir qiladi va xilma xillik kasb etishiga sabab bo'ladi. Ushbu maqolada har ikki mintaqa vakillarining ertak namunalariidagi argumentlash usullarini qiyosiy tahlil qilish orqali, ularning tafakkur yuritish usullari va baholash mezonlari o'rtasidagi farqlarning argumentlash jarayoniga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozishda analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanildi. Ilmiy tadqiqotning qiyosiy va germeneytik taxlil usullari "Jek va loviya poyasi" hamda "Bo'zbola" ertaklarini taxlil qilishda qo'llanildi. Nodemonstrativ xulosa chiqarish metodlarini qo'llash orqali olingan natijalar umumlashtirildi va formallashtirildi.

Tahlil va natijalar. Ertaklarni qiyosiy tahlil qilishda, albatta, mazmunan o'xshash ertaklar tanlanishiga e'tibor qaratildi. Shu sababdan, har ikkisi ham o'g'il bolaning chinakam er yigitga aylanish yo'lida, uydan uzoqda boshdan kechirgan sarguzashtlari, ularga taqdim etilgan sehrli loviya va suvdan qanday maqsadda foydalanishlari va yakunda o'zlarining oila oldidagi mas'uliyatini anglab yetishi haqida hikoya qiluvchi "Jek va loviya poyasi" va "Bo'zbola" ertaklarini tanlandi. Dastlab, ertaklardagi axloqiy qadriyatlarining argumetlanishini birma-bir tahlil etib, keyingi o'rinlarda ular solishtirildi.

"Jek va loviya poyasi" ertagining turli versiyalari mavjudligini hisobga olib, ular ichidan keng tarqalgan varianti tanlandi. Ertakning qisqacha mazmuni quyidagicha: kambag'al beva ayol dangasa o'g'li Jekni sut bermay qo'ygan sigirini sotish uchun bozorga yuboradi. Buning o'rniga Jek sigirni beshta sehrli loviyaga almashtiradi. Bir kechada ulkan loviya poyasi o'sib, Jekni bulutlarda joylashgan saroyga olib boradi. U yerda bir pari Jekka otasini o'ldirib, uning oltinlarini o'g'irlagan dev haqida aytib beradi. Jek saroyga kirib, oltinni olib, qochib ketadi. Ammo u otasining oltinlarini qaytarib olganiga qaramay, saroyga yana qaytib, oltin tuxum qo'yadigan sehrli tovuqni, keyin esa sehrli musiqa chaladigan arfani o'g'irlaydi. Jek ortidan quvayotgan devni yo'lda qoldirib, loviya poyasini kesib tashlab, devni o'ldiradi va o'zi, onasi hamda yangi topilgan xazinalari bilan baxtli hayot kechiradi. Ertakning mazmunidan kelib chiqib, undagi axloqiy qadriyatlarining argumentlanishini quyidagicha ifodalaymiz:

A: Jek – dovyurak (devdan qo'rqmadi)

B: Jek – aqlli (devni chuv tushiridi)

C: Jek – tirishqoq (qiyinchiliklarga taslim bo'lmadi)

¬D: Jek – halol emas (otasiga tegishli bo'lmagan xazinalarni o'g'irladi)

M: baxt-saodatga erishish

∧ – konyuksiya belgisi → - implikasiya belgisi

$A \wedge B \wedge C \wedge \neg D \rightarrow M$

(Agar kishi dovyurak, aqlli, tirishqoq bo'lsa va halol bo'lmasa ham, baxtga erishadi).

Ko'rinib turganidek, ushbu ertakda axloqiy qadriyatlarini argumentlash jarayonida g'ayriaxloqiylik (o'g'irlik) ham baxtga erishishdagi argumentlardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Endi esa "Bo'zbola" ertagidagi argumetlashni ko'rib chiqamiz. Ertakning qisqacha mazmuni shunday: farzandsiz chol-kampirga qushlar cholning qilgan yaxshiligi evaziga sehrli bug'doy donlarini in'om qilishadi. Kampir undan xamir tayyorlab, odamcha yasaydi. So'ngra mo'jiza yuz berib, odamchaga jon ato etiladi va chol-kampir unga Bo'zbola deb ism qo'yishadi. Ammo Bo'zbola uquvsiz, hech ishini uddasidan chiqolmaydigan bola edi. Shunda u chinakam insonga aylanish uchun o'zga shaharga yo'l oladi. Yo'lda unga sehrgar chol uch tomchi sehrli suvdan beradi va ularni bekorga sarflamaslikni uqtiradi. Ammo Bo'zbola yo'lida duch kelgan yordamga muhtoj uch kishiga (dordan yiqilgan bolaga, daraxti qurib qolgan kishilarga va tuzalmas kasalga chalingan qizga) suvdan beradi. Sehrli suv nasib etmagan bo'lishiga qaramay, odamlarga ko'rsatgan mehr-shafqati tufayli Bo'zbola chinakam insonga aylanadi. Keyin u o'zi shifo bergan qizga uylanib, ota-onasi bilan baxtli hayot kechiradi. Ertakning mazmunidan kelib chiqib, undagi axloqiy qadriyatlarining argumentlanishini quyidagicha ifodalaymiz:

A: Bo'zbola – mehribon (uch kishiga mehr ko'rsatdi)

B: Bo'zbola – jo'mard (sehrli suvni o'z foydasi uchun ishlatmadi)
C: Bo'zbola – rahmdil (uch kishining og'ir vaziyatiga rahmi keldi)
D: Bo'zbola – oilaparvar (oila qurdi)
M: chinakam insonga aylanish
 $A \wedge B \wedge C \wedge D \rightarrow M$

(Agar kishi mehribon, jo'mard, rahmdil va oilaparvar bo'lsa, chinakam insonga aylanadi).

Ingliz xalq ertagidan farqli, o'zbek xalq ertagida axloqiy qadriyatlarining argumentlanishi g'ayriaxloqiy illatlar bilan qorishib ketmagan bo'lib, asos-argumentlarning barchasi axloqiy qadriyatlarni o'z ichiga olgan.

Xulosa va takliflar. Ikki xalq ertaklarini tahlil qilish orqali, ulardagi axloqiy qadriyatlarni argumentlash formulasi bir-biridan farq qilishi aniqlandi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, 1) Sharq xalqlari, xususan, qadimgi o'zbeklarda argumentlash qobiliyati mavjud bo'lgan; 2) Sharq va G'arb kishilarining argumentativ asoslash usullari umumiy emas; 3) Nisbett ta'kidlaganidek, chindan ham farqli jtimoiy jarayonlar farqli tafakkur qilish usullarini shakllantirgan.

Maqolada foydalanilgan metodlar yurdamida xalq og'zaki ijodining boshqa namunalari, xususan, maqollar ham tahlil qilinishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Nisbett R, Peng K, Choi I, Norenzayan A. Culture and Systems of Thought: Holistic versus Analytic Cognition. In: Adler JE, Rips LJ, eds. Reasoning: Studies of Human Inference and Its Foundations. Cambridge: Cambridge University Press; 2008:956-985. doi:10.1017/CBO9780511814273.050
2. Nisbett. R. The geography of thought. How Asians and Westerners think differently ... and why. – NY: Langara College, 2007. – pp 275
3. Mercier, H. (2011). On the Universality of Argumentative Reasoning. *Journal of Cognition and Culture*, 11(1-2), 85-113. <https://doi.org/10.1163/156853711X568707>
4. Баева, Л. В. Ценности изменяющегося мира: Экзистенциальная аксиология истории: монография. – Астрахань, 2004. – 264 стр.
5. Bex F, Bench-Capon T (2014) Understanding narratives with argumentation. In: Parsons S, Oren N, Reed C, Cerutti F (eds) Computational models of argument—Proceedings of COMMA 2014, volume 266 of frontiers in artificial intelligence and applications, IOS Press, pp 11–18
6. Cross-cultural differences in argumentation. Elektron manba: <http://cognitionandculture.net/blogs/hugo-mercier/cross-cultural-differences-in-argumentation/>
7. Dundes, Alan. "Interpreting Folklore: Dundes, Alan: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive." Internet Archive, 1980, archive.org/details/interpretingfolk0000dund
8. 5-Minute Fairy Tales. Publications International, Ltd. – Illinois, 2001.
9. Madayev. O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – 234 b.
10. Bo'z bola (multfilm) | Буз бола (мультфильм). (youtube.com) Elektron manba: <https://youtu.be/I6P1kPHgnMU?si=qVoJOkIGk4Qr9673>